

היבטים חינוכיים דתיים בהוראת נביאים ראשונים

ספרי נ"ך הם אחד המקורות החשובים ביותר לידיעת תולדות ישראל מתקופת כיבוש ארץ ישראל בימי יהושע ועד לסוף בית ראשון (כ-850 שנה). ברור לכול, שספרי נ"ך לא נכתבו לצורך תיעוד המאורעות ההיסטוריים בלבד, שהרי אנו עוסקים בספרי נביאים שהם ספרי קודש, ומטרתם היא היסטוריוזופית, כלומר: מסירת היבט דתי על ההיסטוריה.

הדבר בא לידי ביטוי בולט בחוסר הפרופורציה מבחינה כמותית. כך, למשל, ספר יהושע דן בתקופה של דור אחד, דורו של יהושע, ואילו ספר שופטים עוסק בתקופה של שלוש מאות שנה. שאול, למשל, נלחם בהצלחה במואב ובבני עמון ובאדום ובמלכי צובה (שמ"א י"ד, מז), ולכל זה מקדיש הנביא חצי פסוק, בעוד שלמלחמת עמלק ותוכחת הנביא שמואל מוקדש פרק שלם (שם, טו) ועוד. לפיכך, ספרי נ"ך אינם ספרי היסטוריה במובן הרגיל, אלא מבחר סיפורים של מאורעות היסטוריים במטרה להעביר מסרים חינוכיים דתיים. מקובל לכנות זאת בשם "מוסר השכל", אך לצורך ענייננו נדבר על מסרים מרכזיים ומסרים משניים.

א. המסר המרכזי נועד ללמדנו, שההיסטוריה איננה צירוף של מקרים ומאורעות, אלא ניבטת בה יד ההשגחה, ובורא העולם הוא המכוון אותה. זהו מסר כללי העובר כחוט השני בכל ספרי נ"ך.

ב. ספר יהושע, למשל, מתאר אמנם את הכיבוש וההתנחלות, אבל הכיבוש איננו פועל יוצא של איסטרטגיה צבאית ונקיטת תכסיסי מלחמה מתוחכמים, אלא ההתנהגות של כל יחיד, היא שקובעת את גורלו, ולעתים גם את גורל כל העם. אם הולכים בדרך ה', הרי התשועה תבוא כרב או במעט, ואם אדם אחד מועל בחרם, ישראל ייכשל, כי בני ישראל ערבים זה לזה. **כישלון בתחום הרוחני גורר גם כישלון צבאי**. מסר זה יש לו תוקף בכל הדורות וחוזר על עצמו בהיסטוריה עד ימינו.

ג. ספר שופטים סובב סביב המעגל של חטא ועונש קיבוצי. כאשר סרו בני ישראל מדרך ה' "...ויעבדו את הבעלים ואת האשרות, ויחר אף ה' וימכרם ביד כושן רשעתיים, ויזעקו בני ישראל אל ה' ויקם ה' מושיע לבני ישראל". ובכן אחרי העונש באה הזעקה, התשובה, והקב"ה נענה ושולח מושיע.

ד. ארץ ישראל אינה רק ארץ מולדתו של עם ישראל, אלא יש בה קדושה מיוחדת. בספר יהושע באה לידי ביטוי קדושת הארץ מול ארצות שהן טמאות. כך, למשל, בדברי פינחס בן אלעזר הכהן לבני גד ולבני ראובן (יהושע כ"ב, יט): "ואך אם טמאה ארץ אחזתכם [הכוונה לעבר הירדן] עברו לכם אל ארץ אֶחָזֶת ה'". גם בימי חזקיהו המלך פונה רבשקה, שר צבא אשור, ומציע להחליף את א"י ב"ארץ אחרת", ואנשי ירושלים, על אף שעומדים במצור, דוחים את ההצעה הנדיבה על הסף (מל"ב י"ח; ישעיהו ל"ו).

ה. בלימוד נביאים ראשונים קיימת הזדמנות שאסור להחמיצה: להראות את קיום מצוות התורה בחיי יום-יום. בתורה נצטוונו לקיים את המצוות. יש מצוות המוטלות על

הכלל, ויש – המוטלות על הפרט, ובחלק מהן יש התניה מפורשת "...וכי תבואו אל הארץ..." והנה נתמלא התנאי, בניי נכנסו לארץ ויורשים אותה, ולפיכך הגיעה השעה ליישם את המצוות הלכה למעשה. להלן דוגמאות של יישום המצוות בספרי נביאים ראשונים.

א. קיום מצוות התורה בתקופת השופטים

- 1) **מילה:** בספר יהושע מסופר, שעם תום הנדודים במדבר נימול כל זכר בבני ישראל. בתקופת הנדודים במדבר לא מלו בשל הסכנה (יהושע ה'ו').
 - 2) **קרבת פסח:** התורה מצווה "וכל ערל לא יאכל בו", והרי ערלים היו במדבר, לפיכך לא הקריבו קרבן פסח. עם כניסתם לא"י נימולו והקריבו קרבן פסח – הכול כפי שנצטוו בתורה.
 - 3) **המזבח בהר עיבל:** יהושע מקיים את מצוות התורה לבנות מזבח בהר עיבל, "כאשר צוה משה עבד ה' את בני ישראל ככתוב בספר תורת משה, מזבח אבנים שלמות אשר לא הניף עליהן ברזל..." (יהושע ח', ל-לג).
 - 4) **ערי מקלט:** יהושע מקיים את מצוות התורה ומקדיש שלוש ערי מקלט בעבר הירדן המערבי (יהושע כ'), לקיים את הכתוב בתורה "והקרייתם לכם ערים, ערי מקלט תהיינה לכם ונס שמה רצח, מכה נפש בשגגה... והערים אשר תתנו שש ערי מקלט תהיינה לכם את שלש הערים תתנו מעבר לירדן ואת שלש הערים תתנו בארץ כנען" (במ' ל"ה, יא-יד).
 - 5) **חלוקת הארץ בגורל:** בתורה נאמר "אך בגורל יחלק את הארץ" (במ' כ"ו, נה), והיישום בא לידי ביטוי בספר יהושע (י"ד, יב): "...בגורל נחלתם כאשר צוה ה' ביד משה".
 - 6) **מינוי מלך:** בתורה נצטוונו: "כי תבא אל הארץ... ואמרת אשימה עלי מלך ככל הגוים אשר סביבתי, שום תשים עליך מלך אשר יבחר ה' אלוקיך בו, מקרב אחיך תשים עליך מלך" (דברים י"ז, יד-טו). היישום בא בשמ"א ח' פסוקים ד ואילך. בני ישראל מבקשים ממש באותה לשון שבעניין הציווי: "שימה לנו מלך לשפטנו ככל הגוים..."
 - 7) **מחיית עמלק:** בספר דברים (כ"ה, יט) נצטוו ישראל "והיה בהניח ה' אלוקיך לך מכל אויביך מסביב, בארץ אשר ה' אלקיך נתן לך נחלה לרשתה, תמחה את זכר עמלק..." והיישום: שמואל מצווה על המלך הראשון שאול, לקיים זאת. אמנם בעת היישום נכשל שאול, אבל יש לפנינו עדות על רצון לקיים את המצווה הלכה למעשה (שמ"א ט"ו). כן הדבר ביחס לבניין בית המקדש, עלייה לרגל, קיום החגים במועדם (ויש גם ניסיונות לשבש את המועדים, כגון ירבעם המלך) ועוד.
- אולם יש מצוות שנתפרשו בתורה, ויישומן היה כרוך בהתלבטות רבה, משום שנוצרו תנאים מסוימים שלא היו צפויים מראש. להלן שלוש דוגמאות של בעיות מסוג זה:
- א. מצוות החרם על ז' עמי כנען וההתלבטות שהייתה כרוכה בברית עם הגבעונים שהם כמובן חלק מעמי כנען (יהושע ט"ו).
 - ב. מצוות מחיית עמלק והיישום הבלתי מושלם של מצווה זו ע"י שאול, ראשון מלכי ישראל (שמ"א ט"ו).
 - ג. מצוות איסור הבמות, מאז נבנה בית המקדש של שלמה, נוגדת לכאורה את מעשהו של אליהו הנביא על הר הכרמל (מל"א י"ח).
- הבחירה של הדוגמאות איננה מקרית. כל דוגמה מייצגת דילמה מטיפוס אחר. בדוגמה הראשונה, יהושע, יורשו של משה, משמש במנהיגות המדינית ובמנהיגות

הרוחניות גם יחד. הלבטים שלו מקורם בויכוח שבינו לבין נשיאי העדה, והכרעתו של יהושע נתקבלה, וכנראה זכתה להיחשב כהכרעה נכונה בעיני ה'. בדוגמה השנייה יש עימות בין מלך ונביא. מתחים כאלה יופיעו לרוב בספרי הנביאים, אבל כאן מדובר בעימות בין הנביא שמואל לבין שאול, ראשון מלכי ישראל. הדיון בתופעה זאת ראוי שיובא כבר בשלב זה. עד למשיחתו של מלך בישראל היו שתי הפונקציות מרוכזות בידי מנהיג אחד, כגון משה, יהושע והשופטים, ורק עתה נוצרה הפרדת סמכויות! המלך הוא הסמכות השלטונית ואילו הנביא מייצג סמכות רוחנית-דתית.

בדוגמה השלישית נסב הדיון סביב שאלת סמכותו של נביא לחרוג ממצווה מפורשת בתורה של איסור הקרבת קרבן מחוץ לבית-המקדש. עולה שאלת התנאים לחריגה, המכונים בהלכה בשם הוראת שעה.

ב. פרשת הגבעונים

ישראל נצטוו להחרים את יושבי כנען, שהם עובדי אלילים, אשר טימאו את הארץ בתועבותיהם. הנה באים הגבעונים, שהם יושבי כנען, ומערימים על בני ישראל בהציגם את עצמם כאילו באו מארץ רחוקה, כלומר מחוץ לתחומי כנען. נשיאי העדה נשבעו להחיותם, ויהושע כרת להם ברית שלום. כעבור שלושה ימים נתגלתה התרמית ונוצרה דילמה: האם לקיים את השבועה ולעבור על מצוות התורה או לקיים את מצוות התורה ולהפר את השבועה? בני ישראל קיימו את השבועה והותירו את הגבעונים בחיים, אך יהושע קיללם: "ארורים אתם ולא יכרת מכם עבד וחטבי עצים ושאבי מים לבית אלקי" (יהושע ט', כג). הגבעונים נותרו אפוא בחיים בזכות השבועה שנשבעו להם נשיאי ישראל. האם יש תוקף לשבועה שהושגה בתרמית?

רד"ק משיב לשאלה: "לפי שהטעו אותם וכרתו להם ברית בטעות והיה דין להרגם אם לא היה בדבר חילול השם – כי רבים ישמעו בשמועה ולא ישמעו בטעות" (יהושע ט', ז). כלומר: הברית הושגה בטעות, והתוצאה עלולה להיות חילול השם, כי השומע יאמר על בני ישראל שהם נשבעו בה' ולא קיימו הבטחתם.

מכאן מסר חינוכי חשוב:

עליך להיזהר במוצא שפתיך ולחשוב לא רק על התוכן האובייקטיבי של ההכרעה, אלא להרהר כיצד הדבר יתקבל באוזני השומע. בפסוקים יח-כא מובא ויכוח בין העדה לבין הנשיאים. העדה ביקשה להכות את הגבעונים בשעה שנתגלתה התרמית, ואילו הנשיאים ביקשו לקיים את השבועה. יהושע מצטרף לנשיאים.

נשקול אנו עם מי הצדק. אין ספק שיהושע והנשיאים צדקו, שהרי אין שום גינוי בכתוב ליהושע ולנשיאים. לכאורה, אין גם שום גינוי לעדה, להפך: נראה כי יש בפי העדה טענה חזקה. הכול בא עליהם מפני שיהושע והנשיאים לא שאלו את פי ה'. בכל זאת נראה שיש רמז לשוני "וילנו כל העדה על הנשיאים" (שם ט', יח). רמז זה מלמד שאכן הכתוב מגנה את העדה. עיון בקונקורדנציה מגלה שהביטוי של "הלנה" מצוי רק בפרשות המרי שבספר במדבר, כגון: "וילנו על משה ועל אהרן" (במ' י"ד, ב); "עד מתי לעדה הרעה הזאת אשר המה מלינים עלי. את תלנות בני ישראל, אשר המה מלינים עלי, שמעתי" (במ' י"ד, כז). לשון "לון" באה אפוא בהקשר של עדה רעה. והנה המקום היחידי במקרא חוץ מספר במדבר, שנעשה בו שימוש בשורש "לון" הוא הכתוב שלנו. נראה, בלי ספק, שרצה הכתוב

לגנות את העדה המתלוננת ולדמות אותה למתלוננים במדבר. והנה שתי הוכחות ענייניות:

א) המלחמה הבאה של יהושע היא מלחמה נגד תוקפי הגבעונים, והיא מתקיימת ע"פ הברית שכרת יהושע עם הגבעונים. במלחמה הזאת ה' בכבודו ועצמו עושה נסים גלויים, כמו: "שמש בגבעון דום וירח בעמק אילון" (י, יב) וכן "השליך עליהם אבנים גדלות מן השמים" (י, יא). נסים גלויים אלה הם גילוי דעת ברור שצדק יהושע בהשאירו בחיים את הגבעונים.

ב) הוכחה נוספת: הכתוב מספר ששאל ביקש להכות את הגבעונים בקנאו לבני ישראל ויהודה. "קנאה ל..." היא קנאה חיובית, קנאה לטובה (שמ"ב כא). כוונתו של שאל הייתה אפוא להכות בגבעונים מפני שזכר את התרמית שקרתה לפני מאות שנים. לפי זה שאל מייצג את ההשקפה שנדחתה בזמנו ע"י יהושע, והכתוב מגנה את שאל וטוען כי עקב קנאה זו סבלו בני ישראל רעב שלוש שנים. העולה מכאן הוא, שהכרעתו של יהושע בזמנו הייתה נכונה והקב"ה מעניש את מי שמערער עליה.

ג. הקריאה לשלום בכיבוש הארץ

אגב הלימוד בפרשת הגבעונים התעוררה השאלה הבסיסית – האם במלחמת מצווה כגון כיבוש א"י בזמן יהושע מותר לנהל משא ומתן עם יושבי הארץ, כלומר שבעת העממים? בחומש דברים פרק ב', י-יח נאמר:

י: "כי תקרב אל עיר להלחם עליה, וקראת אליה לשלום.

יא: והיה אם שלום תענך ופתחה לך, והיה כל העם הנמצא בה יהיו לך למס ועבדוך.

יב: ואם לא תשלים עמך: ועשתה מלחמה, וצרת עליה.

יג: ונתנה ה' אלוקיך בידך, והכית את כל זכורה לפי חרב.

יד: רק הנשים והטף והבהמה וכל אשר יהיה בעיר, כל שללה תבז לך ואכלת אל שלל א'יך אשר נתן ה' אלוקיך לך.

טו: כן תעשה לכל הערים הרחוקות ממך מאד, אשר לא מערי הגוים האלה הנה.

טז: רק מערי העמים האלה אשר ה' אלוקיך נתן לך נחלה – לא תחיה כל נשמה.

יז: כי החרם תחרימם, החתי והאמרי, הכנעני והפְּרָזִי, החוי והיבּוּסִי כאשר צוּר ה' אלוקיך."

"כי תקרב אל עיר להלחם עליה..." רש"י: "במלחמת הרשות הכתוב מדבר כמו שמפורש (בהמשך) כן תעשה לכל הערים הרחוקות".

דברי רש"י מקורם בספרי וכך שנינו: "...מלמד שבמלחמת רשות הכתוב מדבר".

יש להניח שהספרי למד זאת מלשון הכתוב עצמו, שהרי נאמר "כי תקרב אל עיר"

ובדרך כלל "כי" הוראתה רשות ולא חובה. השווה: "כי תפגע שור א'יך" (שמי כ"ג, ה);

"כי תראה חמור שנאך רבץ תחת משאו" (שם שם, ד); "כי יקרא קן צפור לפניך" (דברים

כ"ב, ו). כלומר, אם באה המצווה לידך אתה זקוק לעשותה – ואם לאו אין אתה צריך

לחפש אחריה. לפיכך "כי תקרב אל עיר" – משמעה – אם תרצה להרחיב את ארצך –

אז תנהג לפי התנאים המפורטים בפרשה.

הרמב"ן בד"ה: "לכל הערים הרחוקות" טוען, שדברי רש"י הם תוצאה של אי הבנה

בדברי הספרי. והכוונה לרבותינו (ספרי) אינה בכתוב הזה אלא לומר שהפרשה בסופה

תיחלק בין שתי המלחמות, אבל קריאת השלום אפילו במלחמת מצווה הוא שחייבים

לקרוא לשלום, אפילו לשבעת העממים, שהרי משה קרא לשלום לסיחון מלך האמורי

ולא היה עובר על עשה ולא לא תעשה "כי החרם תחרימם" "ולא תחיה כל נשמה". אבל ההפרש שביניהן הוא כאשר לא תשלים ועשתה מלחמה שציווה הכתוב ברחוקות, להכות כל זכורה ולהחיות להם הנשים והטף הזכרים ובערי העמים האלה ציווה להחרימם גם הנשים והטף.

הרשב"ם מבחין בין ערים רחוקות (מלחמת רשות) לבין ערים קרובות (שבעת העממים). בערים רחוקות אנו מצווים לקרוא לשלום ותחילה, אבל בערים רחוקות אין ליוזם קריאה לשלום, אבל אם העיר נוקטת יזמה ופונה לשלום יש להיענות לפניה זו. ואלה הם דבריו: "אבל אם יבואו אליך מדעתם להיות עבדיך קודם שתלך אליהם כמו הגבעונים יכול אתה להחיותם".

דברי הרשב"ם תואמים את דברי הרמב"ם בהלכות מלכים (ו', ה'): "אין עושים מלחמה עם אדם בעולם עד שקוראים לו לשלום, אחד מלחמת מצוה ואחד מלחמת רשות שנא כי תקרב אל עיר להלחם... וקראת אליה לשלום".

דברי הרמב"ם והרשב"ם מעוגנים במסורת חז"ל וכך מובא בגמרא, ירושלמי שביעית ו', א'; "אמר ר' שמואל ברבי נחמני: יהושע בן נון קיים הפרשה הזו. מה עשה יהושע? היה שולח פרוסדיטגמא [=איגרת] בכל מקום שהיה הולך לכבוש והיה כותב בה כל מי שמבקש להשלים יבוא וישלים, ומי שמבקש לילך – ילך. ומי שמבקש ילחם! הגרגשי פנה, הגבעונים שהשלימו – עשה להם יהושע שלום, שלושים ואחד מלכים שבאו להלחם – הפילם הקב"ה. וביהושע (שם) נאמר: לא היתה עיר אשר השלימה אל בני ישראל בלתי החוי יושבי גבעון. מכלל שאם היו רוצים להשלים – היו משלימים. וכן אנו מוצאים בתקופת המלך שלמה (מלכים א' ט', טו-כב): "וזה דבר המס... כל העם הנותר מן האמורי, החתי והפְּרָזִי... אשר לא יכלו בני ישראל להחרימם ויעלם שלמה למס עבד...".

על השגות הרשב"ם כנגד פירוש רש"י כתב הרא"ם (ר' אליהו מזרחי) "ונראה לי שאין מכל אלה טענה כלל על דברי הרב (רש"י), כי מה שטען בענין הכתבים ששלח יהושע... יש לומר היינו קודם שעברו את הירדן... אבל משנכנסו לא היו יכולים להשלים, ושם היו יכולים להשלים לא היו צריכים הגבעונים להערים ולומר מארץ רחוקה באנו. ומה שטען (הרשב"ם) ממה שקרא לשלום לסיחון מלך האמורי. גם זו איננה טענה, שהרי נצטוו להחרימם – בעת קרבם אליהם למלחמה. אבל סיחון שלא היה דעתם להלחם עמו אלא ביקשו לתת להם **דרך לעבר בלבד** – אין בזה קפידא כלל".

לפי שיטות הראשונים (פרט לרש"י) יש לשאול מדוע תולים את השארתם בחיים שלא הגבעונים בגין השבועה שנשבעו להם – הרי הם באו לכרות להם ברית ועל כן היו צריכים להחיותם! הרמב"ם – שואל את השאלה ועונה: "לפי ששלח להם בכלל ולא קיבלו ולא ידעו משפט ישראל ודימו ששוב אין פותחים להם". ואילו הרשב"ם משיב: "ידע כי ענין אנשי גבעון היה מפני שלא היו יודעים משפטם של ישראל בקריאת השלום והקדימו קודם שתבוא להם (פרוסדיטגמא), האיגרת של יהושע, ולכן אמרו 'ונירא מאד לנפשתינו' או שלא רצו מתחילה לשמוע לדברי יהושע ובסוף פחדו ועשו עצמם נכרים דכתיב... 'ויושבי גבעון שמעו את אשר עשה יהושע ליריחו ולעי ויעשו גם המה בערמה'".

סקרנו אפוא מספר מסרים חינוכיים הטמונים בפרשיות אלו בתקופה הנדונה. המורה העוסק בהוראת תקופה זו ייטיב לעשות אם ישלב בדרך הוראתו מסרים אלו, שאינם אלא דוגמה לרבים אחרים המצויים בפרשיות התקופה.